

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور
دانشکده هنر و معماری

پایان نامه

برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

رشته پژوهش هنر

گروه: هنر - پژوهش هنر

عنوان پایان نامه:

**ریشه‌یابی مظاهر خیر و شر و تجلی آن در نقوش تزئینی مکتب تبریز
(با تاکید بر نگارگری شاهنامه تهماسبی)**

نسیم یزدان خواه

استاد راهنما: دکتر آناهیتا مقبلی

استاد مشاور: دکتر ابراهیم واشقانی فراهانی

پائیز ۹۱

دانشگاه پیام نور
دانشکده هنر و معماری
مرکز تهران شرق

پایان نامه
برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد
رشته پژوهش هنر
گروه هنر - پژوهش هنر

عنوان پایان نامه:

ریشه‌یابی مظاهر خیر و شر و تجلی آن در نقوش تزئینی مکتب تبریز
(با تاکید بر نگارگری شاهنامه تهماسبی)

نسیم یزدان خواه

استاد راهنما: دکتر آناهیتا مقبلی

استاد مشاور: دکتر ابراهیم واشقانی فراهانی

پائیز ۹۱

بسمه تعالی

صور تجلسه دفاع از پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

جلسه دفاع از پایان نامه دوره کارشناسی ارشد خانم نسیم یزدانخواه
دانشجوی رشته پژوهش هنر به شماره دانشجویی ۸۸۰۳۲۲۶۱۷
تحت عنوان « ریشه‌یابی مظاهر خیر و شر و تجلی آن در نقوش تزئینی مکتب تبریز (با تاکید بر
نگارگری شاهنامه تهماسبی) »

با حضور هیات داوران در روز ..... مورخ ...../...../.....ساعت..... در محل
ساختمان ..... برگزار شد و هیات داوران پس از بررسی، پایان نامه مذکور را شایسته
نمره به عدد.....به حروف.....با درجه.....تشخیص داد.

ردیف	نام و نام خانوادگی	هیات داوران	مرتبه دانشگاهی	دانشگاه / موسسه	امضاء
۱		استاد راهنما			
۲		استاد مشاور			
۳		استاد داور			
۴		نماینده تحصیلات تکمیلی			

گواهی اصالت، نشر و حقوق مادی و معنوی اثر

اینجانب نسیم یزدانخواه دانشجوی ورودی سال ۸۸ مقطع کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر گواهی می‌نمایم چنانچه در پایان نامه خود از فکر، ایده و نوشته دیگری بهره گرفته‌ام با نقل قول مستقیم یا غیر مستقیم منبع و ماخذ آن را نیز در جای مناسب ذکر کرده‌ام. بدیهی است مسئولیت تمامی مطالبی که نقل قول دیگران نباشد بر عهده خویش می‌دانم و جوابگوی آن خواهم بود.

دانشجو تأیید می‌نماید که مطالب مندرج در این پایان نامه (رساله) نتیجه تحقیقات خودش می‌باشد و در صورت استفاده از نتایج دیگران مرجع آن را ذکر نموده است.

نام و نام خانوادگی دانشجو

تاریخ و امضاء

اینجانب نسیم یزدانخواه دانشجوی ورودی سال ۸۸ مقطع کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر گواهی می‌نمایم چنانچه براساس مطالب پایان نامه خود اقدام به انتشار مقاله، کتاب، و ... نمایم ضمن مطلع نمودن استاد راهنما، با نظر ایشان نسبت به نشر مقاله، کتاب، و ... و به صورت مشترک و با ذکر نام استاد راهنما مبادرت نمایم.

نام و نام خانوادگی دانشجو

تاریخ و امضاء

کلیه حقوق مادی مترتب از نتایج مطالعات، آزمایشات و نوآوری ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه متعلق به دانشگاه پیام نور می‌باشد.

تقدیر و تشکر

سپاس و ستایش از آن پروردگاری است که همواره نظر لطف و عنایت خود را بر ما ارزانی داشته و در تمامی مراحل ما را یاری و هدایت کرده است. او را شاکرم که در این مسیر مرا یاری کرده و پیام‌آورانی را برای راهنمایی و هدایت من برگزیده است. از پدر و مادر عزیزم سپاس گزارم که آغاز این راه با تشویق‌ها و حمایت‌های ایشان بوده و از همسر گرامی‌ام تشکر می‌کنم که با همراهی خود، ادامه این راه را دلنشین‌تر نموده است.

از استاد راهنمای گرانقدرم، سرکار خانم دکتر آناهیتا مقبلی و استاد مشاور ارجمندم جناب آقای دکتر ابراهیم واشقانی فراهانی که در راه جستجو و تحقیق یاری‌گرم بوده و با راهنمایی‌های فراوان افق تازه‌ای بر روی من گشوده‌اند، قدردانی می‌کنم.

از جناب آقای دکتر حاتم که با راهنمایی خود و داوری ارزنده‌ای که داشتند به غنای

این مجموعه کمک نموده‌اند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

چکیده

از آنجا که هنر هر ملتی ریشه در باورها و اعتقادات و اساطیر مردمان آن دارد و رمزگشایی آن نیازمند شناخت اسطوره‌های آنان است. در این پایان‌نامه سعی شده است تا با تعمق در مظاهر خیر و شر در اساطیر ایرانی، تجلیات آن را در تصویرگری ایرانی مورد بررسی قرار داد. ثنویت به مفهوم قبول دو مبدأ خیر و شر، از مشخصه‌ی آیین زرتشتی است. اصل تضاد در اندیشه ایرانی، بر مبنای طبیعی استوار بوده است. مهر طبیعت، باعث آسایش و فراخی نعمت بود و قهر طبیعت، مایه رنج و گرسنگی و قحطی، و قوای طبیعت هم دو قوه‌ی سرسبزی و خشکی تصور می‌شدند. جهان مادی نیز اساساً بر اثر تضاد و تقابل به وجود آمد و تقابل نیک و بد، تضاد مثبت و منفی و جنبش و حرکت نیز بر اساس همین دیالکتیک تا زمانی وجود دارد که این تقابل وجود داشته باشد. این دوگانگی در سیر تحول خود از باورها، به اساطیر و از آنجا به هنر راه یافته است. نگارگری ایرانی همواره یکی از عالی‌ترین هنرهای تصویری است و شاهنامه تهماسبی چکیده و گزیده این هنر است به همین منظور در این پایان‌نامه، چند نگاره از مکتب تبریز با تأکید بر نگارگری شاهنامه‌ی تهماسبی، با دیدگاه بررسی تجلی مظاهر خیر و شر مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و چگونگی تجلی نمودهای خیر و شر در آنها بررسی و تلاش شد با شیوه‌ای توصیفی-تاریخی رمزگشایی اعتقاد به ثنویت در اساطیر ایرانی، به شناختی هرچه عمیق‌تر از نوع نگرش هنرمند نگارگر دست یافت. نتیجه آن‌که هنرمند نگارگر با آگاهی از اساطیر و اعتقادات به نیروهای خیر و شر، به تصویرگری و رمزپردازی آن پرداخته است.

واژگان کلیدی:

مکتب تبریز، نگارگری، اساطیر، نقوش تزئینی، مظاهر خیر و شر، شاهنامه تهماسب

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول
	۱. کلیات تحقیق
۱	۱.۱. مقدمه
۱	۱.۲. بیان مسأله و موضوع تحقیق
۴	۱.۳. ضرورت و اهمیت این تحقیق
۴	۱.۴. فرضیه‌ها
۵	۱.۵. اهداف تحقیق
۵	۱.۶. سؤالات تحقیق
۶	۱.۷. سوابق تحقیق
۶	۱.۸. نوع تحقیق
۶	۱.۸.۱. روش و ابزار گردآوری اطلاعات
۷	۱.۸.۲. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها
۷	۱.۹. قلمرو تحقیق
۷	۱.۹.۱. مکانی
۷	۱.۹.۲. زمانی
۷	۱.۹.۳. موضوعی
۷	۱.۱۰. جامعه آماری و روش نمونه‌گیری
۷	۱.۱۱. مشکلات موجود در اجرای این تحقیق
	فصل دوم
	۲. مفاهیم و تعاریف
۹	۲.۱. تعریف اسطوره
۹	

۱۴	۲.۲. نماد
۱۶	۲.۳. تعریف خیر
۱۶	۲.۴. تعریف شر
۱۶	۲.۵. شاهنامه فردوسی و زبان تصویری آن
۱۹	۲.۶. دسته‌بندی نقوش در هنر تزئینی
۲۱	۲.۶.۱. فیگوراتیو
۲۱	• انسانی
۲۱	• حیوانی
۲۲	• ترکیبی
۲۲	• ماورائی
۲۲	۲.۶.۲. طبیعت
۲۲	• اسلیمی
۲۳	• ختائی
۲۴	۲.۶.۳. نقوش هندسی
۲۴	۲.۶.۴. نقوش اشیاء
۲۴	۲.۶.۵. خط
۲۵	۲.۷. نگارگری ایرانی
۲۷	۲.۸. مکتب تبریز
۲۸	۲.۸.۱. شاهنامه تهماسبی

فصل سوم

۳۰	۳. مظاهر خیر و شر در تصاویر
۳۱	۳.۱. مظاهر خیر و شر در اساطیر پیش از اسلام
۳۳	۳.۱.۱. مظاهر خیر و شر
۳۵	۳.۱.۲. خیر و شر در آئین زردشتی

۳۶	۳.۱.۳. نیروهای خیر در آئین زردشتی
۳۶	• اهوره مزدا، سرور دانا
۳۶	• امشاسپندان، پسران و دختران خدا
۳۷	• سروش (سروش) فرمانبرداری
۳۸	• ایزدان یا موجودات ستودنی
۳۸	• فره‌وشی‌ها
۳۹	۳.۱.۴. نیروهای شر در آئین زردشتی
۳۹	• انگره مینو (اهریمن)
۴۰	• ایشمه، خشم
۴۱	• اژدی دهاکه (ضحاک)
۴۱	• طبیعت شر
۴۲	۳.۱.۵. اسطوره آفرینش در اساطیر زردشتی
۴۷	۳.۱.۶. خیر و شر در کیش زروانی
۴۹	۳.۱.۷. مظاهر خیر در اساطیر ایران
۴۹	• انسانی
۵۰	— یمه (جم)
۵۰	— هوشنگ و تهمورو (تهمورث)
۵۱	— ثریته (اثرط)، ثریتونه (فریدون)
۵۲	— کرشاسپه (گرشاسپ)
۵۲	• جانوران
۵۲	— اسب
۵۴	— گاو
۵۵	— پرندگان
۵۵	○ سیمرغ

۵۶	گیاهان	•
۵۶	درخت	-
۵۷	نیلوفر	-
۵۹	انار	-
۵۹	سرو	-
۶۰	انگور	-
۶۰	چنار	-
۶۰	آب	•
۶۲	آتش	•
۶۵	باد	•
۶۶	زمین (کوه)	•
۶۷	آسمان	•
۶۸	خورشید	•
۶۹	ابر	•
۶۹	نقوش هندسی	•
۶۹	چلیپا	-
۷۰	مظاهر شر در اساطیر ایران	۳.۱.۸
۷۰	دیو	•
۷۰	جادو و زن جادو	•
۷۱	جانوران	•
۷۲	اژدها	-
۷۳	گرگ	-
۷۳	مظاهر خیر و شر در شاهنامه	۳.۲
۷۳	مظاهر خیر در شاهنامه	۳.۲.۱

۷۳	سروش	•
۷۵	پهلوانان	•
۷۷	کیومرث	—
۷۸	رستم	—
۸۰	اسفندیار	—
۸۰	جمشید	—
۸۱	فریدون	—
۸۲	اسب	•
۸۲	رخش	—
۸۳	گاو برمایون	•
۸۴	سیمرغ	•
۸۵	گیاهان	•
۸۵	گز	—
۸۵	آب	•
۸۶	آتش	•
۸۸	خورشید	•
۸۸	مظاهر شر در شاهنامه	۳.۲.۲
۸۸	دیوان	•
۸۹	ارژنگ دیو	—
۹۰	دیو سپید	—
۹۱	دیو سیاه(خزروان دیو)	—
۹۱	اکوان دیو	—
۹۲	ضحاک	•
۹۳	زن جادو	•

۹۴ • جانوران

۹۴ - اژدها

فصل چهارم

۹۶ ۴. تحلیل منتخبی از نگاره‌های شاهنامه تهماسبی مکتب تبریز

(مظاهر خیر و شرّ در نگارگری شاهنامه تهماسبی)

۹۶ ۴.۱. مظاهر خیر در نگارگری شاهنامه تهماسبی

۹۶ ۴.۱.۱. فرشته

۱۰۲ ۴.۱.۲. پهلوانان

۱۰۷ ۴.۱.۳. جانوران

۱۰۷ • اسب

۱۱۳ • گاو و بز

۱۲۳ • پرندگان (سیمرغ)

۱۲۷ ۴.۱.۴. طبیعت

۱۲۷ • درخت و گیاهان

۱۳۴ • آب

۱۴۰ • آتش

۱۴۴ • زمین، کوه

۱۴۶ • خورشید

۱۴۸ ۴.۱.۵. نقوش هندسی

۱۴۸ • چلیپا

۱۵۲ ۴.۲. مظاهر شرّ در نگارگری شاهنامه تهماسبی

۱۵۲ ۴.۲.۱. دیوان

۱۵۷ • ارژنگ دیو

۱۶۰ • دیو سپید

۱۶۴	• دیو سیاه (خزروان دیو)
۱۶۸	• اکوان دیو
۱۷۰	• فیل سپید
۱۷۲	۴.۲.۲. ضحاک
۱۷۶	۴.۲.۳. ازدها
۱۸۱	۴.۲.۴. گرگ
۱۸۵	۴.۲.۵. جادو/زن جادو

فصل پنجم

۱۸۹	۵. نتیجه گیری
۲۰۰	فهرست منابع و مأخذ
۲۰۶	چکیده لاتین

فهرست تصاویر

صفحه	عنوان
۹۷	تصویر ۴.۱ نقش فروهر
۹۸	تصویر ۴.۲ فرشته پیروزی
۹۹	تصویر ۴.۳ نزول اولین وحی بر پیامبر توسط جبرئیل
۱۰۱	تصویر ۴.۴ سروش فرشته نجات خسرو پرویز
۱۰۳	تصویر ۴.۵ جام کنده کاری شده با صحنه شکار توسط یک شاه ساسانی
۱۰۵	تصویر ۴.۶ تهمورث دیوان را شکست می دهد
۱۰۸	تصویر ۴.۷ انسان اسب سوار
۱۰۸	تصویر ۴.۸ تاج ستانی اردشیر بابکان از اهورامزدا
۱۰۹	تصویر ۴.۹ معراج پیامبر بر روی براق
۱۱۰	تصویر ۴.۱۰ شکست تابان از چنگیز خان مغول
۱۱۲	تصویر ۴.۱۱ کمند اندازی رستم بر رخش
۱۱۴	تصویر ۴.۱۲ مجسمه گاو کوهان دار
۱۱۴	تصویر ۴.۱۳ نبرد شیر با گاو
۱۱۵	تصویر ۴.۱۴ جام بلند از شوش با نقش بزهای کوهی محدود در چهارچوبها
۱۱۷	تصویر ۴.۱۵ پلاک عاج از زیویه با دو بز کوهی در دو سوی یک درخت مقدس
۱۱۸	تصویر ۴.۱۶ ضحاک پرمایه را می کشد
۱۲۰	تصویر ۴.۱۷ بخشی از نگاره «طرح نانهای چهره نامی مادهو»
۱۲۲	تصویر ۴.۱۸ نبرد گشتاسب با اژدها

- ۱۲۳ تصویر ۴.۱۹ نقش سیمرخ
- ۱۲۵ تصویر ۴.۲۰ آمدن سام به البرز کوه
- ۱۲۸ تصویر ۴.۲۱ حلقه نواری
- ۱۲۸ تصویر ۴.۲۲ نوازندگان
- ۱۲۹ تصویر ۴.۲۳ تالار بارعام
- ۱۳۰ تصویر ۴.۲۴ کتیبه اردشیر دوم
- ۱۳۲ تصویر ۴.۲۵ فریدون سر تور را دریافت می کند
- ۱۳۵ تصویر ۴.۲۶ جام بلند از شوش با نقش بزهای کوهی محدود در
چهارچوبها
- ۱۳۵ تصویر ۴.۲۷ خدای آب
- ۱۳۶ تصویر ۴.۲۸ کتیبه نقش رستم
- ۱۳۸ تصویر ۴.۲۹ کیخسرو همراه گیو و فرنگیس از جیحون می گذرد
- ۱۴۱ تصویر ۴.۳۰ پشت یک سکه از دوران بهرام دوم
- ۱۴۱ تصویر ۴.۳۱ معراج پیامبر
- ۱۴۳ تصویر ۴.۳۲ گذشتن سیاوش از آتش
- ۱۴۵ تصویر ۴.۳۳ تصویری انتزاعی از نقوش کشتزار
- ۱۴۷ تصویر ۴.۳۴ ظرف سفالینه دسته دار با نقش خورشید
- ۱۴۹ تصویر ۴.۳۵ آرامگاههای نقش رستم
- ۱۴۹ تصویر ۴.۳۶ بخشی از نگاره «کاوه طومار ضحاک را پاره می کند»
- ۱۵۰ تصویر ۴.۳۷ کاوه طومار ضحاک را پاره می کند
- ۱۵۳ تصویر ۴.۳۸ مهر مسطح از سنگ سیاه صابونی که بر روی آن دیوی
با شاخهای میش کوهی حک شده است
- ۱۵۳ تصویر ۴.۳۹ اثر قدیمی مهر استوانه ای که شیردیوها را میان کوهها
نشان می دهد

- ۱۵۴ تصویر ۴.۴۰ اثر قدیمی مهر استوانه‌ای که شیرهای دیو و گاوهای دیو را نمایش می‌دهد
- ۱۵۵ تصویر ۴.۴۱ جزئیات سنگ یادبود تاریخی اونتاشگال
- ۱۵۵ تصویر ۴.۴۲ حلقه قوسی ریخته‌گری
- ۱۵۶ تصویر ۴.۴۳ عصای مرصع
- ۱۵۸ تصویر ۴.۴۴ رزم رستم با ارژنگ دیو
- ۱۶۲ تصویر ۴.۴۵ خوان هفتم، کشته شدن دیو سپید توسط رستم
- ۱۶۵ تصویر ۴.۴۶ کشتن دیو سیاه توسط هوشنگ
- ۱۶۹ تصویر ۴.۴۷ رستم اکوان را دنبال می‌کند
- ۱۷۱ تصویر ۴.۴۸ کشتن فیل سفید توسط رستم
- ۱۷۴ تصویر ۴.۴۹ مرگ ضحاک
- ۱۷۷ تصویر ۴.۵۰ اسکندر ازدها را می‌کشد
- ۱۷۹ تصویر ۴.۵۱ فریدون پسرانش را می‌آزماید
- ۱۸۲ تصویر ۴.۵۲ گراز از تپه سراب
- ۱۸۲ تصویر ۴.۵۳ جام نقره‌ای متعلق به شاهی که کلاه خود را با شاخ قوچ به سر نهاده است
- ۱۸۳ تصویر ۴.۵۴ کشتن گرگ توسط بهرام گور در هند
- ۱۸۴ تصویر ۴.۵۵ کشتن گرگ توسط بهرام گور در هند
- ۱۸۷ تصویر ۴.۵۶ خوان چهارم، کشته شدن زن جادو به دست رستم

فصل اول

کلیات تحقیق

۱. کلیات تحقیق

۱.۱. مقدمه

بخش بزرگی از اساطیر هر ملتی در مورد آفرینش و آغاز هستی، خدایان و رابطه‌ی انسان و هستی، سخن می‌گوید و بیانگر جهان‌بینی آن قوم، در تمام جوانب زندگی است. انسان در طی دوران تکامل اولیه‌ی خویش که هزاران سال به طول انجامیده، نخستین ابزارهای خود را ساخته و زندگی اجتماعی او گسترده‌تر شده‌است. در این مرحله بشر به جای تحمل فشار طبیعت، در آن دخل و تصرف می‌کند، با این همه جهان‌بینی بشر هنوز به آن مرحله نرسیده بود که از عهده‌ی تبیین رویدادها برآید. در نتیجه میان واقعیت ذهنی و عینی تفاوتی قائل نبود. اندیشه‌ی ناپخته‌ی او برای زدودن ترس‌ها و سرگشتگی‌ها تن به تخیل می‌داد. در این دوران، جان‌گرایی و جانمندنگاری طبیعت، ذهن انسان را فرا می‌گیرد و جهان، جولانگاه نیروهای مرموز گوناگون می‌شود. بنابراین انسان برای تسلط بر جان‌اشیا تلاش می‌کند و از این تلاش جادو پدید می‌آید. (آریان پور، ۱۳۵۴، ۳۴) از آن پس، چون برای هر چیزی روحی تصور می‌شد، پس در هر چیزی، خدایی نهفته انگاشته می‌شد. بدین ترتیب خدایان بی‌شمار جوامع ابتدایی به وجود آمدند. (دورانت، ۱۳۶۵، ۷۲)

در آغاز دوران خدایان بی‌شمار و به ویژه در سرزمین هند، نوعی توازی و توازن در میان خدایان وجود داشت؛ دو گروه خدایان در اندیشه‌ها فرمانروایی می‌کردند: خدایانی که اسوره نامیده می‌شدند و نشان‌دهنده‌ی پایگاه خسروی بودند و از نیروی شگفت‌انگیز مایا که به منزله‌ی پایگاه فرمانروایی است برخوردار بودند و گروه دوم که دیو نامیده می‌شدند، و نشان‌دهنده‌ی صلابت رزمی بودند. این دو گروه خدایان در آغاز همزیستی داشتند، اما رفته رفته در برابر هم قرار گرفتند و کم‌کم در سرودها از دشمنی آنان گفت‌وگو به میان آمد. در هند خدایان گروه دیوان، منصب خدایی خود را نگاه داشتند و گروه دیگر به مقام ضدخدایی سوق داده شدند؛ چیزی که در ایران و در سایه‌ی پیدایش و گسترش دین زرتشت، معکوس آن رخ داد. در سرزمین ایران، لقب گروه اسورها به صورت اهورا/اهوره در می‌آید و معادل سرور بزرگ گرفته می‌شود و زرتشت با گروه دیوان که خدایان آیین باستانی‌ترند، به نبرد برمی‌خیزد. (آموزگار، ۱۳۸۶، ۳۳۹) در واقع زرتشت و دین او، از عوامل اصلی در سقوط خدایان آریایی نخستین بودند. زرتشت میان دو گروه اصلی خدایان آریایی یعنی اهوره‌ها و دیوان، خط فاصلی قطعی

می‌کشد، گروه دوم را مظهر شرّ می‌گیرد و حوزه‌ی شرّ و سازوکارهای آن را نیز به طور قطعی از حوزه‌ی خیر و نیکی جدا می‌سازد. از این جهت، باور به مظهر شرّ با استقلال و گستردگی جهانی، اندیشه‌ای زرتشتی است. (بهار، ۱۳۷۷، ۴۰۶) هرچند که دوئین‌انگاری (ثنویت)، مبتنی بر باوری دیرین و شایع در میان آریاییان بوده‌است، اما این اندازه از جدایی و قطعیت، نخست در آیین زرتشت چهره می‌نماید. (آموزگار، ۱۳۸۶، ۲۱۱) زرتشت همچنین آن‌چه را که در عصر جانمندانگاری، ارواح پلید دانسته می‌شدند، به سان خدایان باطلی می‌نگریست که سدّ راه پیشرفت آدمی‌اند، اما بعدها پیروان وی، این نیروها را به صورت موجودات زنده تصور کردند و به آن‌ها شخصیت دادند. (دورانت، ۱۳۶۵، ۴۲۵)

در ایران، گروهی از خدایان هند و ایرانی رانده‌شده از جهان خدایی، وارد حماسه‌ها شدند و نقش ضدقهرمانان و گاه قهرمانان را برعهده گرفتند. این تحول که شاید از عصر اوستا آغاز می‌شود، در عصر اشکانیان و ساسانیان کمال می‌پذیرد و بخشی از آن، در شاهنامه متبلور می‌شود. از جمله‌ی این خدایان می‌توان از «ایندره» خدای هندوایرانی یاد کرد که بخش عمده‌ای از زمینه‌های داستانی خود را به رستم بخشیده‌است، اما بیش‌تر این خدایان هندوایرانی در اساطیر و حماسه‌های ایرانی به جهان دیوان سقوط کرده‌اند و حتی خویشکاری خود را تغییر داده‌اند. (بهار، ۱۳۷۵، ۴۹۱) از آن‌جا که نخستین متون اساطیری و حماسی ایرانی که همان متون دینی زرتشتی‌اند، در عصر یکتاپرستی اولیه‌ی زرتشتی - و سپس در عصر یکتاپرستی اسلامی - که عصر ضد اسطوره است، تدوین شده‌اند، دیگر در این متن‌ها کم‌ترین اشاره‌ای به اسطوره‌های کهن هندوایرانی که در ریگ‌ودا منعکس است، دیده نمی‌شود. آن‌چه بعدها در متون پهلوی دوره‌ی ساسانی، به صورت اسطوره دیده می‌شود، در حقیقت، عقاید متعالی زرتشت است که از آن تعالی ذهنی فروافتاده و از این مسیر، وارد حوزه‌ی اساطیر شده‌اند. در این دوره است که اهریمن مقابل اهورامزدا قرار می‌گیرد و این دو، اشکال اساطیری به خود می‌گیرند. (بهار، ۱۳۷۷، ۴۰۶) و هر یک، آفریدگان و برنشان‌دگانی در جهان آفرینش می‌یابند که خویشکاری اهورا و اهریمن را ظهور می‌بخشند.

قرائنی در دست است که کتاب‌های عصر ساسانی، به‌ویژه کتاب‌های تاریخی، مصوّر بودند و مصوّرسازی کتاب در عصر اسلامی نیز اتفاقی بی‌سابقه نبوده و ممکن است امتداد همان سنت نگارگری عصر ساسانی باشد. وجود کتاب‌هایی از قبیل کتابی بزرگ که حاوی